

*Д.В. ШИЯН, доктор економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Аграрні цикли: історія, методологія, практика

Постановка проблеми. Сільське господарство України, долаючи наслідки руйнівної трансформаційної кризи, поступово, починаючи з 2001 року, нарощує обсяги виробництва. Особливо помітний крок було зроблено в 2011 році, в якому вартість валової продукції зросла порівняно з попереднім роком на 19,9% і становила 233,7 млрд грн у цінах 2010 року. У цьому ж році було одержано рекордний валовий збір зернових – 56,7 млн т. Наша держава успішно утверджується на світових ринках сільськогосподарської продукції. Виходячи з досягнутого і враховуючи реальні можливості поставленого завдання довести середньорічні валові збори зернових до 80 млн т, а у більш віддаленій перспективі – до 100 млн т, на загальних зборах Національної академії аграрних наук України всебічно обґрунтовано шляхи наукового забезпечення вирішення завдання значного нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції [11]. Не можна залишати поза увагою й ту обставину, що аграрна економі-

чна наука має свою місію у вирішенні цього стратегічного завдання [5].

Один із головних напрямів, безумовно, полягає в тому, щоб надати пріоритетного значення розгортанню фундаментальних наукових досліджень. У цій багатоаспектній проблемі також існує необхідність виділити пріоритетні напрями. Визначаючи їх, доцільно врахувати думку П. Самуельсона, який стверджував: у складі проблем макроекономіки, які домінували впродовж більшої частини XX ст. і які, як стає все очевиднішим, не зникають із порядку денного у XXI ст., провідне місце відводиться двом проблемам – довгостроковому економічному зростанню і коливанням ділової активності [13]. Обґрунтованість такого висновку більше ніж переконливо підтвердили остання глобальна фінансово-економічна криза, аналіз причин її виникнення, можливі напрями пом'якшення негативного впливу на економіку України [23].

Зрозуміло, що подолання наслідків кризи – завдання першочергової ваги, але важливо також передбачити можливість виникнення нової кризи і розробити рекомендації щодо попередження виникнення криз у майбутньому. А така можливість стане реальністю у тому випадку, коли будуть з'ясовані закономірності циклічного розвитку з обґрунтуванням їх особливостей в аграрній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявність криз взагалі, в тому числі циклічного характеру саме в сільськогосподарському виробництві, з одного боку, неодноразово стверджувалася, а з іншого – не оде-

© Д.В. Шиян, 2013

ржала загального визнання. Не здійснено всебічного обґрунтування своєрідності механізмів їх виникнення і перебігу, що робить їх принципово відмінними від інших типів циклів. У даному випадку також слід розрізняти факт фіксації наявності циклічних коливань, що само по собі дуже важливо й потребує наукового осмислення цього процесу з виявленням механізмів його формування. Так, твердження про наявність чергування семи сприятливих і семи несприятливих для виробництва зерна років трапляється ще в Біблії, а початок формування теорії циклічності логічно датувати роками, коли виникли та почали постійно проявлятися промислові кризи, тобто з 1825 року.

Щодо осмислення проблем циклічності розвитку сільськогосподарського виробництва, то пріоритетність у їх науковому опрацюванні логічно пов'язати з піонерними працями В. Тимошенка. Характеризуючи його внесок у розв'язання даної проблеми, відомий історик економічної думки України С.М. Злупко стверджує: здійснивши низку досліджень на матеріалах США, В. Тимошенко став одним із засновників теорії сільськогосподарських циклів, збагативши тим самим українську наукову школу економічної кон'юнктури, яка мала світовий резонанс [2]. Один із основних висновків, зроблених В. Тимошенком, полягає в тому, що коливання в сільському господарстві не тільки існують, але й мають циклічний характер [19]. Проте в поле зору С.М. Злупка, на жаль, не потрапив наступний важливий факт. Ще в 1867 році вийшла робота професора Харківського університету І. Кауфмана „Теорія цін Кауфмана” [3]. У даній праці на підставі аналізу цін хліба за період з 1561 по 1850 роки зроблений чіткий висновок про циклічність їх зміни. Це дослідження було видано невеликим накладом і фактично залишилося непоміченим науковцями.

Важливе місце в розвитку теорії циклічності належить ще одному видатному українському вченому, який є одним із ключових представників нашої національної еліти, Е. Слуцькому [15]. Світову славу йому

принесли ідеї, висловлені в статті «Додавання випадкових коливань як джерело циклічних процесів». Саме в ній було зроблено важливе припущення про хвилюподібний характер таких рядів, генерованих підсумовуванням випадкових величин і можливості використання для їх моделювання рівнянь, які описують синусоїдальні коливання [14].

За даними дослідження І. Соколова, І. Тарапатова, О. Борисенко, періодичні зміни врожайності та валових зборів зернових культур відбувалися із циклом у 14 років. «Інакше кажучи, – зробили висновки автори однієї з публікацій, – після семи врожайних років настає сім менш урожайних. Після цього знову повторюються врожайні роки» [16]. Важливо, що висновок про довжину циклу і наявність у ньому двох фаз збігся з тим, який був зроблений невідомими для нас мудрецьми далекого минулого та який знайшов відображення в легендах і, як уже зазначалося, у Біблії.

При наявності різних підходів про механізми формування й перебігу аграрних циклів слід виходити з того, що в будь-якому випадку поняття циклічності пов'язане з наявністю коливань результатів виробництва. А відтак виникає потреба з'ясувати, якою мірою ці результати коливаються і що саме є причиною формування коливань. З цього приводу П. Самуельсон та В. Нордхаус в останньому виданні підручника «Економіка» стверджують, що в цілому економіка суттєво залежить від некерованих людиною екосистем і доволі сильно відчувається зміна клімату. Сільське й лісове господарство належить до цієї категорії секторів економіки. Але такі країни, як Японія і США, – стверджують вони, – відносно незалежні від кліматичних умов [13]. Наші дослідження показали, що якщо звернутися до динаміки виробництва окремих видів продукції, то суттєві коливання обсягів виробництва мали місце в минулому, вони притаманні йому й у нинішній час і в цих країнах [24].

Щодо України, то останнім часом дослідниками не тільки констатується наявність

змін широкого кола показників у часі, а дедалі більшу увагу почали приділяти аналізу динамічних або часових рядів із метою виявлення притаманних їм тенденцій і закономірностей. Одночасно ставиться на цій основі завдання здійснити прогнозування виробництва й цін реалізації [12].

Було також здійснено прогнозування врожайності та валових зборів сільськогосподарських культур в Україні на 2011 рік, згідно з яким слід було очікувати зростання валових зборів порівняно з попереднім роком. У дійсності валові збори цих культур виявилися ще більшими, але тенденція їх зміни була визначена вірно [10]. У статті П. Грицюка вказується, що детермінованість у часовому ряді може проявлятися у вигляді трендостійких ділянок або циклічної динаміки [1]. Дану констатацію можна розглядати як ще один аргумент в економічній динаміці у сфері сільськогосподарського виробництва.

Метою статті є аналіз та класифікація поглядів відносно поняття аграрних циклів, їх взаємозв'язку з економічними коливаннями.

Виклад основних результатів дослідження. Після висвітлення положень загального плану доцільно звернутися до існуючих підходів до класифікації економічних циклів під кутом зору виявлення місця у цій класифікації саме аграрних (сільськогосподарських) циклів. Слід зазначити, що таких класифікацій, які базуються передусім на з'ясуванні причин і механізмів виникнення циклічності, існує багато. Але найбільшу відомість та визнання одержали дві. Їх авторами є Е. Хансен і Й. Шумпетер [21, 25]. Зокрема, Й. Шумпетер, який більше відомий як автор теорії економічного розвитку, разом із тим обґрунтував доцільність при класифікації циклів дотримання трициклічної схеми й присвоєння кожному циклу імені економіста, який зробив найбільший внесок у його дослідження – Д. Кітчина, К. Жугляра, Д. Кондратьєва. Причому кожний цикл визначено такою тривалістю: 2 роки 4 місяці, 10 і 55 років, основною класифікаційною

ознакою є тривалість циклу. Такої ж схеми в принципі дотримується й Є. Хансен, але він вважає за доцільне виділити ще будівельні цикли, які, очевидно, є підстави назвати циклами С. Кузнеця – на прикладі України.

Таким чином, особливості прояву циклічності пов'язуються не тільки з довжиною циклу, а також із галуззю виробництва. У зв'язку з цим логічним буде виділення промислових циклів з урахуванням двох обставин. По-перше, за аналогією, а по-друге, враховуючи той факт, що спочатку циклічність у галузі економіки пов'язувалася з промисловістю.

Але не менш логічним буде виділення як самостійного типу циклічних коливань аграрних циклів, констатуючи при цьому, що Е. Хансен і Й. Шумпетер, не вказуючи на таку можливість, одночасно не заперечували її. Категорично проти наявності підстав для виділення аграрних циклів, а точніше аграрних криз, виступав свого часу Л. Мендельсон [9]. Основним мотивом при цьому було наступне: „Нам невідомо, – стверджує Л. Мендельсон, – щоб класики марксизму-ленінізму коли-небудь згадували про аграрні кризи. Таке твердження, по-перше, не відповідає дійсності. А по-друге, К. Маркс дійсно вихідним і головним осередком криз розглядав фабрично-заводську промисловість, а у сільському господарстві перевиробництво і кризи, на його думку, розвиваються у вторинній формі” [8, с.183].

У нинішній час ситуація докорінно змінилася. Циклічні коливання у сільському господарстві не корелюють ні з циклами в промисловості, ні із загально-економічними циклами, що є одним з аргументів на користь виділення як окремого типу аграрних циклів. Ще одне принципове положення, яке важливо обговорити у зв'язку з цим, стосується того, що згідно з класичною теорією циклічності як обов'язкова складова циклічних коливань виступає фаза кризи. Тому не дивно, що формування даної теорії почалося з вивчення широкого кола проблем, пов'язаних із кризами. На підтвердження даного положення можна вказати на добре

відомий факт. Світову славу М.І. Туган-Барановському принесла праця, вперше опублікована в 1894 році, яка мала назву «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і близький вплив на народне життя» [18]. Саме кризи автор видання назвав найзагадковішим явищем господарського ладу, яке ще недостатньо з'ясовано в науці. На тісний зв'язок формування теорії циклічності з вивченням криз також вказував Е. Слуцький. Він зазначав, що в процесі поглибленого вивчення кризових явищ в економіці було виявлено, що вони є тільки однією з фаз циклічного процесу, й одержати глибокі результати в їх розумінні можна лише досліджуючи усі фази циклу, вивчаючи циклічні процеси в цілому [14, с. 183]. Очевидно, нема ніяких підстав стверджувати, що наука в напрямі з'ясування причин кризових явищ останнім часом досягла особливих успіхів, про що показують масштаби втрат, які викликала глобальна фінансово-економічна криза 2008-2009 років і яка названа найгіршою за останні 60 років. Як стверджує відомий російський економіст О.А. Пороховський, ця криза ще раз підтвердила могутність і невідворотність ділового циклу [4].

Але таке категоричне твердження не виключає можливості постановки питання, а чи завжди наявність кризи є свідченням циклічного характеру розвитку економіки? Підставою для нього є та обставина, що свого часу поширилася концепція, згідно з якою існують аграрні кризи, які не розчиняються в загальних циклічних кризах, а їхній рух не вписується в загальну схему фаз циклу. Таким чином, можна припускати, що аграрні кризи, яким притаманний затяжний характер, впливають на відтворювальний цикл, поглиблюючи та затягуючи циклічні кризи.

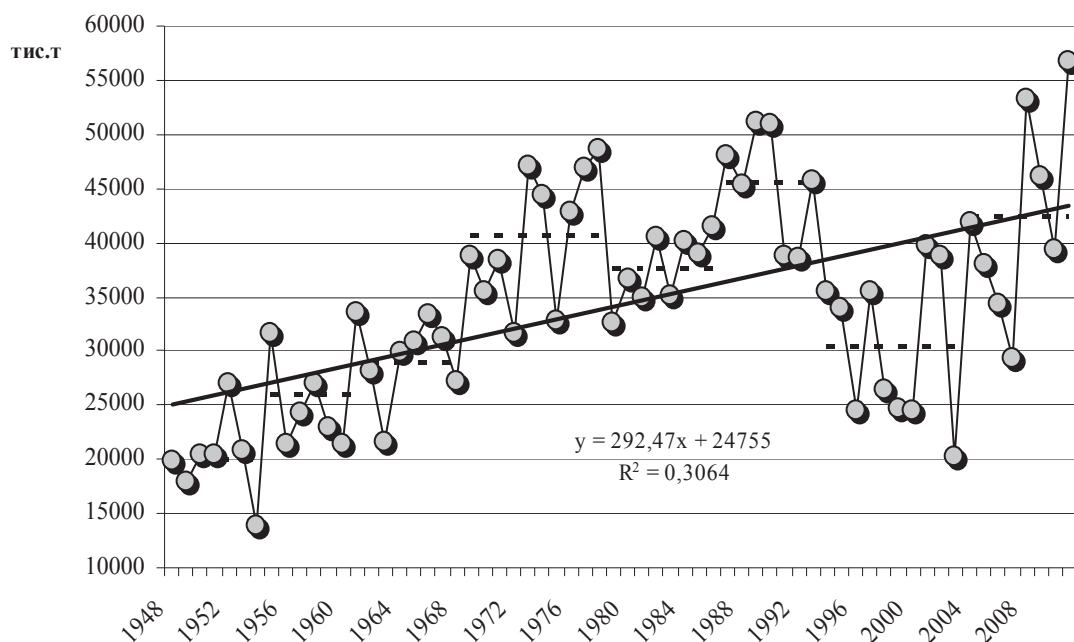
Класичним прикладом кризи не циклічного характеру в сільському господарстві слід вважати трансформаційну кризу, яка мала місце в 90-х роках минулого століття, що, до речі, одержало визнання не тільки в

країні, а й серед економістів Росії, які аналізували розвиток галузі у своїй країні [20].

Найбільш принциповий висновок стосовно аграрних циклів полягає в тому, що при їх наявності кризи в загальноприйнятому розумінні її змісту, може і не бути. Аграрний цикл має дві фази: підвищеної та відносно пониженої врожайності. Але охарактеризувати другу фазу як таку, при якій виробники знаходяться у стані кризи, скоріше за все, підстав нема через ряд причин. Головна з них полягає в тому, що в ці роки виробництво порівняно з попередньою фазою може не тільки не скорочуватися, а навіть зростати. На підтвердження даного положення звернемося до графіка, який відображає динаміку валових зборів зернових і зернобобових культур за 1948-2011 роки (рис.).

У межах цього періоду було виділено вісім підперіодів, які можна характеризувати як фази чотирьох циклів. Перший цикл з 1948 по 1961 рік із двома фазами: 1948-1954 та 1955-1961 роки; другий – відповідно 1962-1968 і 1969-1978 роки; третій – 1975-1981 та 1982-1990 роки. І нарешті четвертий цикл також має дві фази пониженої й підвищеної врожайності: 1994-2003 та 2004-2011 роки відповідно. У межах першого циклу для першої фази характерною є помітно менша величина валових зборів, а для другої – її значне зростання.

Важливим при цьому було те, що у другому й третьому циклах валові збори в першу фазу виявилися більшими, ніж у попередню фазу відповідно першого і другого циклів. Особливості прояву циклічності у сільському господарстві також полягають у наступному. В межах кожної фази мають місце показники, які значно перевищують, чи навпаки, – менше від середнього залежно від фази. До того ж перехід у рослинництві від однієї фази до іншої здійснюється не поступово, а одночасно – в період збирання врожаю – це також принципова особливість зміни показників урожайності.

Динаміка валових зборів зернових і зернобобових культур в Україні у 1948-2011 рр.

Джерело: Систематизовано автором.

Вищезазначені особливості прояву циклічності в сільському господарстві визначаються тим, що коливання обсягів виробництва у цій галузі зумовлюються дією двох чинників – природних циклічних коливань і впливом на результати виробництва сукупності економічних факторів. Щодо складу природних факторів, то висловлюються різні погляди, але зазвичай при цьому особливе значення надається впливу Сонця. На підтвердження даної концепції наводиться все більше фактів, які показують, що Сонце своєю активністю впливає на всі процеси, що проминають на Землі.

Позитивну відповідь на це питання дав А.Л. Чижевський у книзі «Земне ехо сонячних бурь» [22]. У цілому очевидність впливу Сонця на процеси на Землі заперечень не викликає. Вони з'являються тоді, коли необхідно з'ясувати, як Сонце впливає на формування циклічності в сільському господарстві. Особливо інтенсивно дослідження в цьому напрямі почали здійснюватися після того, як У. Джевонс у 1884 році зробив припущення про зв'язок економічних циклів з впливом, установленим на той час одинадцятирічним сонячним циклом [26].

Але одночасно професор Харківського університету Ю. Морозов, проаналізувавши дані про середні річні температури за період із 1771 по 1854 рік, дійшов висновку, що середня довжина циклу становить 14 років і не може збігатися з сонячним [17]. Висловлювалися й інші міркування щодо причин періодичної зміни врожайності – мали обертання найближчих планет біля Землі, у приливоутворювальних силах Сонця, Місяця й Землі, а також в узагальнюючому факторі, який поєднує в собі вищезазначені та інші чинники – космічному [16]. Серед дослідників, які працюють у даній галузі в нинішній час, прибічником залежності коливань урожайності від сонячної активності можна назвати З. Філера [6].

З цього приводу своє бачення також висловлював Е. Слуцький, причому в доволі своєрідній формі. Він стверджував, що коли шукаєш відповідь на причинний механізм, згідно з яким рік за роком, десятиріччя за десятиріччями відтворюючий туго синусоїдальну хвилю, яка піднімається і падає на поверхню соціального океану з правильністю дня й ночі, у дослідника виникає бажання спрямувати погляди як і сторіччя тому до

небесних світил, шукаючи в них пояснення людських справ [15, с. 706].

Загальний же висновок полягає в тому, що слід вважати незаперечним фактом наявність природних циклів, які істотно впливають на перебіг біологічних процесів, у тому числі на результативність сільськогосподарського виробництва, що й робить своєрідним саме аграрний цикл [7].

Висновки. Є всі підстави констатувати, що нині доведена можливість виділення в системі циклічних коливань аграрних цик-

лів, які існують поряд із промисловими, будівельними, загальноекономічними. Їхній характер, особливості перебігу формуються взаємодією природних та економічних чинників, що створює можливість запобігання криз як однієї з фаз циклу. Наскільки ці можливості будуть практично реалізовані залежить значною мірою від інвестиційно-інноваційної політики держави. Вона також може породжувати кризи сільського господарства не циклічного походження.

Список використаних джерел

1. Грицюк П. Динаміка врожайності зернових: прогнози і ризики / П. Грицюк // Економіка України. – 2009. – №11. – С.42-51.
2. Злупко С.М. Українська наукова школа економічної кон'юнктури та її вплив на світову економічну думку / С.М. Злупко // Економіка України. – 1997. – № 3. – С. 75-82.
3. Ковалевский Г.В. Харьковская экономическая школа (1804-2004) / Г.В. Ковалевский, В.М. Селиванов. – Х.: ХНУ, 2004. – 51 с.
4. Кризис: альтернативы будущему. – М.: Культурная революция, 2010. – 368 с.
5. Лупенко Ю.О. Сучасна місія аграрної економічної науки / Ю.О. Лупенко // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 3-6.
6. Макей Л. Урожайність залежить від сонячної активності / Л. Макей // Агробізнес сьогодні. – 2010. – № 5. – С.16-17.
7. Максимов А.А. Природные циклы. Причины повторяемости экологических процессов / А.А. Максимов. – Л.: Наука, 1989. – 348 с.
8. Маркс К. Теория прибавочной стоимости. Ч. II. / К. Маркс. – М., 1957. – 536 с.
9. Мендельсон Л.А. Теория и история экономических кризисов и циклов. Т.1 / Л.А. Мендельсон. – М.: "Социально-экон. лит-ра", 1959. – 484 с.
10. Месель-Веселяк В.Я. Прогноз урожайности валовых сборов сельскохозяйственных культур в Украине на 2011 рік / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2011. – №5. – С.26-33.
11. Наукові засади розвитку агропромислового виробництва в сучасних умовах. – К.: Аграрна наука, 2010. – 224 с.
12. Пехота М.А. Теорія часових рядів у прогнозуванні виробництва і цін реалізації сільськогосподарської продукції / М.А. Пехота // Економіка АПК. – 2011. – №2. – С.146-153.
13. Самуэльсон П. Экономика / П. Самуэльсон, В. Нордхаус. – М.: Изд. дом. «Вильямс», 2003. – 688 с.
14. Слуцкий Е. Сложение случайных величин как источник циклических процессов / Е. Слуцкий // Вопросы конъюнктуры. – 1927. – Т. III. – Вып. I. – С. 34-64.
15. Слуцкий Е. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності; за ред. / В.Д. Базилевича / Е. Слуцкий. – К.: Знання, 2007. – 919 с.
16. Соколов І.Д. Динаміка врожаїв зернових культур і їх прогноз / І.Д. Соколов, І.Д. Тарапатов, О.П. Борисенко // Вісн. аграр. наук. – 1996. – № 9. – С.42
17. Труды областного съезда представителей земств 8-ми губерний Южной России. – Х.: Типография Губернского Правления, 1882.
18. Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы. 4-е изд. / М.И. Туган-Барановский. – Петроград-Москва: Книга, 1923. – 386 с.
19. Українська економічна думка: хрестоматія. – К., 1995. – 410 с.
20. Ушачев И. Г. Экономический рост и конкурентоспособность сельского хозяйства России / И. Г. Ушачев // Економіка АПК. – 2010. – №3. – С. 137-149.
21. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен. – М.: Иностран. лит-ра, 1959. – 760 с.
22. Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь / А.Л. Чижевский. – М.: Мысль, 1976. – 322 с.
23. Чухно А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А.Чухно // Економіка України. – 2010. – №1. – С.4-18.
24. Шиян Д.В. Циклічність у формуванні сталого розвитку сільського господарства: моногр. / Д.В. Шиян / Харків: ХНАУ, 2011. – 308 с.
25. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 342 с.
26. Jevons W. Investigations in Currency and Finance / W. Jevons. – London, 1884.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2012 р.

* * *